

ลานโล่งในกรุงเทพมหานครยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น

Bangkok Urban Plazas in the Early Rattanakosin Period

อลิสรา มีนะกนิษฐ*

Alisara Menakanit*

ภาควิชาพืชสวน คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ กรุงเทพมหานคร 10900

Abstract

This study of Bangkok urban plazas in the early Rattanakosin Period (King Rama I – Rama III) aims to find the factors which influenced the establishment of Bangkok urban plazas in each period by using a documentary research technique. The result shows that there were two urban plazas in this period: Sanam Luang and the area around the Giant Swing. The only factor influencing their establishment was a socio-cultural one.

Keywords: urban plaza; early Rattanakosin Period

บทคัดย่อ

การศึกษาลานโล่งในกรุงเทพมหานครยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น ระหว่างรัชกาลที่ 1 - 3 มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเกิดลานโล่งในเมืองในแต่ละยุคของการพัฒนากรุงเทพฯ เป็นการวิจัยเอกสาร ผลการวิจัยพบว่า ลานโล่งในกรุงเทพมหานครในยุคดังกล่าวมี 2 แห่ง ได้แก่สนามหลวง และลานรอบเสาชิงช้า ปัจจัยที่เป็นสาเหตุให้เกิดลานคือปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม

บทนำ

กรุงเทพมหานครเป็นเมืองหลวงของไทยมาว่าสองศตวรรษ เป็นศูนย์กลางของประเทศทั้งในด้านเศรษฐกิจ การเมือง สังคม และวัฒนธรรม มีวิวัฒนาการมาหลายยุคสมัยตั้งแต่เริ่มสร้างเมืองใน พ.ศ. 2325 แต่ละช่วงเวลาก็มีปัจจัยที่มีผลต่อการพัฒนาเมืองต่างกัน โดยการเปลี่ยนแปลงที่เป็นจุดเปลี่ยนให้มี “ความเป็นเมือง” ชัดเจนขึ้นนั้นเกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 และวิวัฒนาการจากรูปแบบของเมืองก่อร่างขึ้นเป็นมหานครดังที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

เป็นที่น่าสังเกตว่า ในขณะที่การพัฒนาเมืองของประเทศในยุโรปและสหรัฐอเมริกา (ซึ่งรับอิทธิพลทางวัฒนธรรมจากประเทศในยุโรป) มีการคำนึงถึงลานโล่งในเมืองควบคู่ไปด้วยเสมอ มีตัวอย่างให้เห็น

* ผู้เขียนที่ให้การติดต่อ

E-mail address: alisaram@yahoo.com

อย่างต่อเนื่องมากมายจากสมัยกรีกจนถึงปัจจุบัน (Bowra, 1970; Burrell, 1991; Morris, 1994; Pregill and Volkman, 1993; นิพนธ์ ทวีกาญจน์, 2529; สุภัทรา อรสุทธิกุลชัย และคณะ, 2542) เมืองในประเทศเหล่านี้จึงสามารถตอบสนองการใช้งานของคนในเมืองได้อย่างมีประสิทธิภาพ แต่การพัฒนาเมืองของประเทศไทยกลับละเลยองค์ประกอบดังกล่าว โดยเฉพาะกรุงเทพมหานครเป็นเมืองที่มีความหนาแน่นสูง สัดส่วนพื้นที่โล่งสาธารณะประเภทเดียวที่มีการเก็บข้อมูลตัวเลขคือ พื้นที่สวนสาธารณะต่อประชากรซึ่งมีเพียง 0.70 ตารางเมตร/ประชากร 1 คน ในปี พ.ศ. 2549 ซึ่งนับว่าน้อยมากเมื่อเทียบกับมาตรฐานสากล 15 ตารางเมตร/คน (สร้อยสุข พงษ์พูล, มปป.) กรุงเทพฯจึงประสบปัญหาการขาดแคลนพื้นที่โล่งเพื่อการพักผ่อนนันทนาการ และกิจกรรมต่าง ๆ

ลานโล่งในเมืองเป็นพื้นที่โล่งชนิดหนึ่งที่สามารถช่วยลดปัญหาความหนาแน่นของเมืองและตอบสนองการใช้งานของประชากร โดยไม่ต้องการพื้นที่กว้างใหญ่เช่นสวนสาธารณะ อย่างไรก็ตามความรู้เรื่องลานโล่งในเมืองของไทยยังขาดแคลน การศึกษาข้อมูลจากตำราต่างประเทศไม่สามารถก่อให้เกิดความรู้ความเข้าใจถึงวิวัฒนาการของลานโล่งในบริบทเมืองของไทย งานวิจัยนี้จึงเป็นส่วนหนึ่งในการสร้างองค์ความรู้เรื่องนี้โดยการทำความเข้าใจกับความเป็นมาและวิวัฒนาการของลานโล่งในกรุงเทพมหานคร

งานวิจัยนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “วิวัฒนาการลานโล่งในกรุงเทพมหานคร” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา 1) วิวัฒนาการของลานโล่งในกรุงเทพฯจากเริ่มสร้างเมืองจนปัจจุบัน 2) ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการเกิดลานโล่งในเมืองในแต่ละยุคของการพัฒนากรุงเทพฯ และ 3) ประเภทของลานโล่งที่มีอยู่ในกรุงเทพฯ จากอดีตถึงปัจจุบัน ด้วยวัตถุประสงค์ของการวิจัยที่ครอบคลุมวิวัฒนาการของลานโล่งในกรุงเทพมหานครจากอดีตจนถึงปัจจุบัน บทความนี้ขอเสนอมุ่งประเด็นศึกษาเฉพาะปัจจัยที่ทำให้เกิดลานโล่งระดับเมืองในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นเท่านั้น

ขอบเขตการวิจัย

ศึกษาลานโล่งในกรุงเทพมหานครในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น

ทั้งนี้การแบ่งยุคของกรุงเทพฯอ้างอิงตามวัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์ (2547) ซึ่งแบ่งกรุงเทพฯ ออกเป็น 2 ยุคหลัก ๆ คือ 1) รัตนโกสินทร์ตอนต้น ระหว่างรัชกาลที่ 1 - 3 และ 2) รัตนโกสินทร์ ยุคใหม่ เริ่มตั้งแต่ได้รับอิทธิพลจากตะวันตกในรัชกาลที่ 4 จนถึงรัชกาลที่ 7 ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง สำหรับช่วงเวลาหลังจากนั้น ผู้วิจัยไม่กำหนดชื่อเฉพาะแต่จะเรียกว่า ช่วงรัชกาลที่ 7 หลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองถึงปัจจุบัน

การตรวจเอกสาร

จากการศึกษาของอลิสรา มีนกะนิษฐ (2546 และ 2550) และ Marcus and Francis (1990) สรุปความหมายของลานโล่งในเมืองได้ว่าเป็นพื้นที่เปิดโล่งภายในเมือง ส่วนใหญ่คาดพื้นแข็ง แต่บางแห่งอาจเป็นลานดินไม่คาดพื้นแข็งก็ได้ มีต้นไม้เป็นเพียงส่วนประกอบ หากพื้นที่ต้นไม้และพื้นที่สีเขียวก็จะกลายเป็นสวนสาธารณะ ตำแหน่งของลานโล่งในเมืองสามารถเข้าถึงได้โดยตรงจากทางสัญจรสาธารณะ โดยไม่ต้องผ่านเข้าไปในสถานที่หรือกลุ่มอาคารใดก่อน มิฉะนั้นจะกลายเป็นส่วนหนึ่งของสถานที่นั้น ๆ ส่วนใหญ่เป็นที่ประกอบกิจกรรมต่าง ๆ อย่างหลากหลายของประชากรเมือง เช่น เป็นที่ชุมนุม แลกเปลี่ยนข่าวสาร คำขาย ฯลฯ มีใช้พื้นที่สำหรับประกอบกิจกรรมอย่างใดอย่างหนึ่งหรือสำหรับคนกลุ่มใดกลุ่มหนึ่งเป็นการเฉพาะ ดังนั้นลานโล่งในการวิจัยจะเป็นลานโล่งสาธารณะ (Public Space) ที่ประชาชนสามารถเข้าถึงได้เท่านั้น ลานโล่งเป็นองค์ประกอบที่สำคัญอย่างหนึ่งของเมืองในยุโรปและสหรัฐอเมริกา เริ่มมีขึ้นตั้งแต่ยุคกรีกที่เรียกว่าโกรา (Agora) และพัฒนารูปแบบเรื่อยมาในเมืองยุคหลัง ๆ

ปัจจัยที่ทำให้เกิดลานโล่งในเมือง

ปัจจัยที่ทำให้เกิดลานโล่งในเมืองสรุปจาก Carr *et. al.* (1992) โดยแทรกแหล่งอ้างอิงอื่น ๆ ไว้หากมีการขยายความหรือยกตัวอย่างเพิ่มเติม สรุปได้ดังนี้

1. **ปัจจัยทางกายภาพ** แม้ว่าสภาพทางกายภาพ ได้แก่ ภูมิอากาศและสภาพความสูงต่ำของพื้นที่จะเป็นปัจจัยหนึ่งที่มีผลต่อการใช้ชีวิตในที่สาธารณะและการก่อให้เกิดลานโล่งในเมือง แต่ก็ไม่ใช่ปัจจัยหลัก ปัจจัยอื่น ๆ เช่น ปัจจัยทางสังคม วัฒนธรรม การเมือง ฯลฯ เป็นปัจจัยที่มีผลต่อความสำเร็จของการเกิดและการใช้พื้นที่สาธารณะเช่นกัน

2. **ปัจจัยทางสังคมและวัฒนธรรม** แต่ละวัฒนธรรมจะมีลักษณะการใช้ชีวิตส่วนตัวและชีวิตทางสังคมที่เป็นเอกลักษณ์เนื่องมาจากปัจจัยที่ซับซ้อน อันเกิดจากปฏิสัมพันธ์ระหว่างสภาพทางกายภาพ สังคม การเมือง และเศรษฐกิจ เช่น การศึกษาในยุคกรีกมุ่งเน้นให้ผู้เรียนมีความชำนาญในการกล่าวปราศรัยในที่ชุมนุมชน และมีคณะผู้รู้ หรือ “โซฟิสต์” ทองเที่ยวทำการสอนไปในที่ต่าง ๆ เป็นผู้ที่มีบทบาทในการเผยแพร่ศิลปะการพูดในที่ชุมนุมชน (สังเกตุ คล้ายปัทมีย์, 2520 และ อธิยา โกลลาภญจน, มปป.) โอร่าจึงเป็นสถานที่สำหรับกิจกรรมดังกล่าว ส่วนในยุคกลางโบสถ์เป็นสถาบันศูนย์กลางของสังคม และมักมีลานด้านหน้าเพื่อเป็นที่รวมตัวของคนและที่ประกอบกิจกรรมต่าง ๆ (Zucker อ้างถึงใน Morris, 1994)

3. **ปัจจัยด้านความต้องการพื้นฐานและสวัสดิภาพ** ลานโล่งเป็นไปเพื่อสนองความต้องการพื้นฐานของสังคม เช่น เป็นพื้นที่ให้สัตว์เลี้ยงกินหญ้าในชุมชนอเมริกันยุคแรก ๆ เป็นตลาดที่แลกเปลี่ยนสินค้า เป็นที่เดินพาเหรดของขบวนทหาร ความสนใจด้านสุขภาพทำให้เกิดความต้องการพื้นที่สาธารณะที่ปลอดภัยสำหรับการออกกำลังกาย และกิจกรรมด้านการผ่อนคลาย เช่น นั่งเล่น อ่านหนังสือ มองดูผู้คนผ่านไปมา เป็นต้น

4. **ปัจจัยด้านการเมือง** กิจกรรมในที่สาธารณะทำให้เกิดการถ่ายทอดข่าวสารไปยังประชาชน อันเป็นสิ่งจำเป็นในยุคที่เทคโนโลยีด้านการสื่อสารยังต่ำ ที่โล่งสาธารณะยังเป็นที่แสดงความรู้สึกร่วมกัน แสดงสิทธิ และความมีเอกภาพ อันเป็นกิจกรรมทางการเมือง ในสมัยกรีกมีเอโกรา ส่วนในสมัยโรมันมีฟอรัมเป็นที่ชุมนุมทางการเมือง (Pregill and Volkman, 1993, Mumford, 1961, อธิยา โคมลกาญจน และคณะ, มปป.)

5. **ปัจจัยด้านเทคโนโลยี** เทคโนโลยีมีผลต่อการก่อสร้าง การขนส่ง มันสามารถเปลี่ยนรูปร่างของชุมชน และมีอิทธิพลต่อความสามารถในการเข้าถึงทรัพยากรต่าง ๆ รวมทั้งที่โล่งสาธารณะ ถ้าการขนส่งไม่สามารถกระจายไปทั่วชุมชนหรือให้บริการเฉพาะกลุ่ม ก็จะมีผลให้การเข้าถึงพื้นที่สาธารณะไม่มีความเสมอภาค

6. **ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ** กิจกรรมการค้าเป็นกิจกรรมหลักอย่างหนึ่งของลานโล่งในเมืองตั้งแต่ยุคกรีก เศรษฐกิจยังเป็นสิ่งผลักดันให้เกิดการออกแบบเมืองและมีอิทธิพลต่อกิจกรรมสาธารณะ และการเกิดที่โล่งสาธารณะ ตลอดจนกำหนดการจัดลำดับเพื่อการพัฒนาและการดูแลรักษาที่โล่งเหล่านี้ ในช่วงปี 1980 หลายเมืองในสหรัฐอเมริกาต้องสูญเสียที่โล่งสาธารณะไปให้กับการพัฒนาของเอกชน ในทางกลับกัน Goldstein และ Elliott (1994 อ้างถึงใน สราวุธ ฉัตรเดชา, 2543) กล่าวว่าพื้นที่โล่งที่ดีก็จะทำให้เกิดสภาพแวดล้อมและบรรยากาศทางธุรกิจที่ดี ดึงดูดให้เกิดการลงทุนเพิ่มมากขึ้น และก่อให้เกิดการพัฒนาทางเศรษฐกิจและสังคมได้

7. **ปัจจัยด้านภาพลักษณ์และความงาม** ผู้สร้างที่โล่งในยุคหลัง ๆ โดยเฉพาะภาคเอกชน ส่วนมากมีเป้าหมายเพื่อปรับปรุงหรือสร้างภาพลักษณ์ให้กับผู้ประกอบการ (corporate image) และสร้างสภาพแวดล้อมเพื่อส่งเสริมตัวอาคาร ปรีดาพนธ์ บัณฑิตยานนท์ (มปป.) กล่าวว่ากรณีลานโล่งหน้าอาคารช่วยเปิดมุมมองให้กับตัวอาคาร โดยเฉพาะอาคารสูง ช่วยให้อาคารเกิดความสง่างามมากขึ้น

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเอกสาร โดยเก็บข้อมูลประวัติศาสตร์จากเอกสาร ทั้งด้านกายภาพ เศรษฐกิจ สังคม วัฒนธรรม และการเมือง เพื่อให้ครอบคลุมปัจจัยที่เกี่ยวข้องกับการเกิดลานโล่งในเมืองและสรุปวิเคราะห์เชิงพรรณนาให้เกิดองค์ความรู้ด้านลานโล่งในเมืองของกรุงเทพมหานครแบบองค์รวม (holistic approach)

ผล

ปัจจัยที่อาจเกี่ยวข้องกับการเกิดลานโล่งในเมืองยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325- 2394)

ปัจจัยด้านกายภาพ

การสร้างเมืองยุคต้น

อาณาเขตกรุงเทพฯ สมัยรัชกาลที่ 1 คือตั้งแต่แม่น้ำเจ้าพระยามาจนถึงคลองคูเมืองในสมัยรัชกาลที่ 2 เริ่มขยายตัวออกมานอกเขตคลองคูเมืองเดิม และต่อมาสมัยรัชกาลที่ 3 ทรงขยายขอบเขตของกรุงเทพฯ ออกไปจนถึงกำแพงเมืองริมคลองรอบกรุง โดยโปรดฯ ให้สร้างวัดเทพธิดาและวัดราชนาคขึ้นริมกำแพงเมือง และโปรดฯ ให้สร้างภูเขาทองริมคลองมหานาค ส่วนด้านตะวันออกนอกกำแพงเมืองได้มีราษฎรสร้างวัดขึ้นหลายวัด แสดงว่าเริ่มมีประชาชนเข้าไปตั้งถิ่นฐานมากขึ้น (จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534)

สำหรับการสร้างพระราชวังและวัดวาอารามของกรุงเทพฯ ในช่วงแรกนั้นมีความพยายามที่จะจำลองกรุงเก่าอย่างเห็นได้ชัดจากงานสถาปัตยกรรมที่วิจิตรพิสดาร ไม่ว่าจะเป็นพระราชวัง วัดในพระราชวัง และพระที่นั่งต่าง ๆ แม้แต่ชื่อก็ต้องใช้เหมือนกัน เช่น วัดพระศรีสรรเพชญ์ ภูเขาทอง คลองมหานาค เป็นต้นแม้จะแตกต่างกันในรายละเอียด แต่ในแนวความคิดและในความรู้สึกของช่างถือว่าเป็นการจำลองกรุงเก่ามาจริง ๆ (ชาลี ศิลปรัศมี, 2533 และ สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา, 2529)

เนื่องจากในสมัยก่อนนั้นการปกครองอาณาจักรถือเอาพระมหากษัตริย์เป็นศูนย์กลาง พระราชวังที่ประทับก็คือศูนย์กลางของจักรวาลในอาณาจักรตามความเชื่อของศาสนาพราหมณ์ ดังนั้นในการสร้างบ้านแปลงเมืองจึงมีการกำหนดขอบเขตว่าส่วนไหนเป็นที่ตั้งพระราชวัง วัดประจำพระราชวัง บ้านเรือนเจ้านาย บ้านเรือนขุนนาง และบ้านเรือนราษฎร ส่วนมากแล้วเขตบริเวณบ้านเรือนของราษฎรมักอยู่ริมแม่น้ำลำคลองนอกเขตกำแพงเมืองออกไป โดยมีข้อแม้ว่าต้องเป็นริมแม่น้ำลำคลองที่ไหลผ่านพระราชวังด้านใต้ลงไป ส่วนฝั่งตรงกันข้ามจะกำหนดให้เป็นบ้านหรือกลุ่มบ้านของชาวต่างชาติที่เข้ามาค้าขาย (ชาลี ศิลปรัศมี, 2533)

คำว่าพระราชวังคือศูนย์กลางในที่นี้จะสื่อความหมายในแง่จิตใจมากกว่าในเชิงกายภาพ หากพิจารณาในเชิงกายภาพแล้ว สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา (2529) กล่าวว่ากรุงเทพฯ เป็นเมืองที่กระจัดกระจายไม่มีศูนย์กลางใจเมืองเช่นเดียวกับกรุงศรีอยุธยา มีลักษณะตรงกันข้ามกับความเป็นเมืองในทัศนคติของฝรั่งซึ่งมีวัง มหาวิหาร หรือศาลากลาง เป็นจุดศูนย์กลาง หรือเขมรซึ่งถือว่าปราสาทบาเบียนเป็นศูนย์กลางของนครหลวง ที่อาจเป็นใจกลางเมืองได้คือทุ่งพระเมรุก็เป็นแต่เพียง

ที่โล่ง ๆ สำหรับประกอบกิจกรรมต่าง ๆ หรือสำหรับนาน ๆ ครั้งไว้สร้างพระเมรุ หรืออีกนัยหนึ่ง เขาพระสุเมรุซึ่งก็เป็นสิ่งก่อสร้างชั่วคราว แทนที่จะเป็นสิ่งก่อสร้างถาวร ดังนั้นศูนย์กลางใจเมืองที่กรุงเทพฯ จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีตัวตน ถ้าจะมีก็เป็นแต่เพียงสิ่งที่อยู่ภายใต้จิตสำนึกเท่านั้น

เทพขุ ทับทอง (2519 และ 2539) สรุปสภาพกรุงเทพฯ ในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้นไว้ว่า ตั้งแต่รัชกาลที่ 1 ถึงรัชกาลที่ 3 บ้านเมืองขนบธรรมเนียมประเพณีไม่ได้เปลี่ยนแปลงเลย คงมีสภาพคล้ายสมัยอยุธยา กรุงเทพฯ มีความสำคัญแค่ในกำแพงพระนครเท่านั้น มีผู้คนอยู่อาศัยมากน้อยก็แต่ใกล้ ๆ กำแพงพระนครบางแห่งในพระนครก็ยังเป็นเรือสวนและที่เปลี่ยนรถเรือไปด้วยต้นไม้และวัชพืช ส่วนนอกกำแพงพระนครเป็นชานเมืองมีสภาพเป็นชนบทที่เปล่าเปลี่ยว เป็นสวนคร่อมไปด้วยต้นไม้ ส่วนที่ห่างไกลออกไปก็เป็นท้องไร่ท้องนาและเป็นที่รกร้างว่างเปล่า

ปัจจัยด้านการเมืองการปกครอง

ปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราช ใช้ระบอบการปกครองแบบจตุสดมภ์เหมือนในสมัยอยุธยา (รัชนีกร เศรษฐ, 2532) ไม่พบหลักฐานการใช้พื้นที่ของประชากรเพื่อกิจกรรมทางการเมือง

ปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม

ความเป็นอยู่

ในสมัยรัตนโกสินทร์นี้ บ้านเมืองอยู่ในสภาพเพิ่งตั้งตัว ผู้คนประกอบด้วยหมู่คนหลายเชื้อชาติที่อพยพมาจากกรุงศรีอยุธยาพร้อมกับคนท้องถิ่นที่อยู่ดั้งเดิม การอยู่ร่วมกันในย่านก็มีการแยกเป็นย่านย่อย ๆ ของแต่ละชุมชน ซึ่งกระจายตัวกันออกไปและเกาะกลุ่มกันหนาแน่นขึ้นในบริเวณรอบ ๆ ที่ตั้งศูนย์กลางของชุมชน เช่น วัด วังเจ้านาย และตลาด (อภิชัย กาบทอง, 2542) สภาพความเป็นอยู่ชีวิตของผู้คนที่อาศัยบ้านเรือนบริเวณริมแม่น้ำลำคลอง ไม่ว่าจะเป็นบริเวณไหน ๆ จะมีลักษณะคล้ายคลึงกัน บ้านทึบของสังฆราชปาเลกัวซ์ บาทหลวงชาวฝรั่งเศส แสดงไว้ว่าผู้มีอันจะกินสร้างเรือนไม้ทั้งหลัง ส่วนผู้ค้าขายอาศัยอยู่ในเรือหลากหลายชนิด หรือมีร้านค้าบนแพไม้ไผ่ (มุสดี และมานพ, 2525 อ้างถึงในอภิชัย กาบทอง, 2542)

บรรยากาศทางสังคม

โครงสร้างทางสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น คล้ายกับสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ พระมหากษัตริย์ทรงเป็น “พระเจ้าแผ่นดิน” และเป็นเจ้าของราษฎรทุกคน คือ “เจ้าชีวิต” อีกด้วย นอกจากนี้ยังมีบุคคล 4 ประเภท ได้แก่ เจ้านาย ขุนนาง ไพร่ และทาส (วิมล, 2525 อ้างถึงในอภิชัย กาบทอง, 2542)

ในบริเวณวังเจ้านายในสมัยนี้จะมีไพร่อยู่ในสังกัดให้แรงงาน และช่วยแก่นาย และเป็นฐานอำนาจให้นาย เจ้านายมีหน้าที่ปกครอง และบังคับบัญชา ช่วยเหลือไพร่ในความดูแลของตน ส่วนทาสก็รับใช้ ทำไร่ ไถนา หรืองานอื่น ๆ อีกกลุ่มหนึ่งคือ วัดกับชุมชนจะมีความสัมพันธ์กันอย่างมาก ในสมัยนี้วัดเป็นศูนย์รวมทางจิตใจของผู้คนทั้งในละแวกบ้าน และระดับย่าน ผู้คนมีความศรัทธาและร่วมแรงร่วมใจกันทำนุบำรุงศาสนา

การพบปะรวมกลุ่มของผู้คนทางสังคมและวัฒนธรรมส่วนใหญ่นั้นจะเกิดในสถานที่หลัก 2 แห่ง คือ 1) แม่น้ำลำคลอง ในลักษณะของงานสำคัญ ประเพณีทางน้ำ เช่น พระราชพิธีเสด็จพยุหยาตราทางชลมารค การแข่งเรือ ลอยกระทง เล่นเพลงเรือ ฯลฯ 2) บริเวณวัด ในงานบุญประเพณีตามเทศกาลต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นประเพณีสงกรานต์ พระรัตนดำหัวสงกรานต์ ฯลฯ คนกับวัดจึงมีความสัมพันธ์กันมาก นอกจากการรวมกลุ่มกันทางงานบุญประเพณีแล้ว วัดยังมีพื้นที่สาธารณะหรือที่เปิดโล่งสำหรับกิจกรรมต่าง ๆ ของชุมชน (อภิชัย กาบทอง, 2542)

การศึกษา

การศึกษาสมัยต้นรัตนโกสินทร์คงมีสภาพไม่แตกต่างไปจากสมัยกรุงศรีอยุธยาเท่าใดนัก ในราชสำนักคงจะมีปราชญ์ราชบัณฑิต เป็นผู้ให้ความรู้แก่พระราชโอรส พระราชธิดา และพระบรมวงศานุวงศ์ ส่วนการศึกษาของสามัญชนก็ใช้วัดเป็นศูนย์กลาง โดยมีพระเป็นผู้สอนหนังสือให้รู้จักการอ่าน การเขียน และคิดเลขเป็น พร้อมทั้งสอดแทรกจริยธรรมและหลักธรรมของพระพุทธศาสนาไปในตัว (กฤษณา สินไชย, 2525)

ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีระบบเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเอง ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพหลักคือ เกษตรกรรม พืชผลที่สำคัญคือ ข้าว การกสิกรรมในครอบครัวมีการปลูกฝ้าย ยาสูบ อ้อย ผัก ผลไม้ มีการทำหัตถกรรม และอุตสาหกรรมพื้นบ้านแบบเก่าที่ทำด้วยมือ เช่น ทอผ้า ทำเครื่องปั้นดินเผา ทำน้ำตาล กระเบื้อง อิฐ เป็นต้น เมื่อได้ผลิตผลก็นำมาแลกเปลี่ยนกัน (วิมล, 2525, อ้างถึงในอภิชัย กาบทอง, 2542)

ตลาด

ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประชาชนได้ปรับการทำการเกษตรเพื่อการยังชีพแบบเดิมมาสู่การผลิตเพื่อการขายมากขึ้น ทำให้เกิดตลาดแลกเปลี่ยนสินค้าขึ้นในที่ชุมชนหลายแห่ง เช่น วัด คู คลอง แม่น้ำ เรือนแพ ถนน ท่าเรือ โดยเฉพาะในแหล่งที่อยู่อาศัยจะกลายเป็นตลาดได้มากกว่าที่อื่น การ

แลกเปลี่ยนในตลาดไม่ต้องใช้พ่อค้าคนกลาง และมักจะเป็นตลาดน้ำ เพราะแม่น้ำ คู คลองเป็นเส้นทางของชีวิตและการยังชีพ สถานที่ขายส่วนมากมักจะเป็นปากคลองใหญ่ที่มีผู้คนอาศัยอยู่มาก คลองแยกซอยที่มีเรือสัญจร หน้าวัด ใกล้โรงงาน ในเรือนแพ เช่น ในคลองบางกอกน้อย คลองบางกอกใหญ่ หน้าวัดสลัก คลองบางหลวง คลองดาวคะนอง คลองบางลำพู เป็นต้น สำหรับบนบกก็น่าจะเป็นแหล่งชุมนุมอื่น ๆ ที่สำคัญ เช่น ตลาดท้ายวัง ตลาดคลองรอบกรุง ตลาดบ้านหม้อ ตลาดโบสถ์พราหมณ์ ตลาดสะพานหัน ตลาดประตูผี เป็นต้น (ชัย, มปป. อ้างถึงใน ชาลี ศิลปรัศมี, 2533)

ลานโล่งในเมือง

พื้นที่ลานโล่งในกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น พบว่ามี 2 บริเวณดังนี้

1. สนามหลวง

เมื่อเริ่มสร้างกรุงเทพฯ นั้นสนามหลวงมิได้เป็นพื้นที่สาธารณะสำหรับการใช้งานของคนในเมือง แต่เป็นเพียงทุ่งโล่งอยู่ระหว่างวังหลวงกับวังหน้า ใช้เป็นที่ตั้งพระเมรุมาศถวายพระเพลิงพระบรมศพพระเจ้าแผ่นดิน และพระบรมวงศานุวงศ์มาตั้งแต่ครั้งรัชกาลที่ 1 ด้วยเหตุนี้ราษฎรจึงเรียกว่า “ทุ่งพระเมรุ” ตลอดมา งานพิธีถวายพระเพลิงพระบรมศพแต่ละครั้งจะจัดให้มีมหรสพหลายวัน มีการละเล่น และการแสดงดอกไม้เพลิงต่าง ๆ ยิ่งเป็นงานใหญ่ยิ่งมีการละเล่นให้ดูมาก จึงเป็นงานที่ครึกครื้นมีชาวบ้านชาวเมืองมาเที่ยวมากมาย

นอกจากนี้ในสมัยรัชกาลที่ 3 ไทยกับญวนมีเรื่องวิวาทกันเกี่ยวกับดินแดนเขมร พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้มีการทำนาที่ท้องสนามหลวง เพื่อที่จะให้ญวนเห็นว่าไทยเป็นบ้านเมืองที่อุดมสมบูรณ์ไปด้วยพืชพันธุ์ธัญญาหาร มีเสบียงอาหารพร้อมที่จะทำสงครามกับญวนได้เต็มที่ ดังนั้นพอถึงฤดูทำนาก็มีการวิดน้ำเข้านา ก่อคันดินทำเป็นคันนา เมื่อฤดูแล้งแผ่นดินแห้งแล้วถ้ามีการเมรุก็ให้ลบคันดินนั้นเสีย (ส. พลายน้อย, 2543 และเทพชู ทับทอง, 2520) อย่างไรก็ตามการเกษตรนี้มีใช้หน้าหนึ่งของลานโล่งในเมืองตามคำจำกัดความที่กล่าวไว้ตอนต้น จึงถือเป็นกิจกรรมเฉพาะกิจเท่านั้น

2. ลานรอบเสาชิงช้า

พื้นที่โล่งอีกแห่งหนึ่งในช่วงเวลานี้คือบริเวณรอบเสาชิงช้า ซึ่งเดิมอยู่หน้าโบสถ์พราหมณ์ได้ย้ายมาตำแหน่งปัจจุบันในสมัยรัชกาลที่ 5 (กุศล เขียมอรุณ, 2546)

เสาชิงช้าเกิดขึ้นเนื่องจากเมื่อครั้งก่อตั้งกรุงรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าฯ ทรงมุ่งทำนุบำรุงเมืองให้เหมือนกรุงศรีอยุธยา จึงโปรดเกล้าฯ ให้สร้างวัดสุทัศน์ฯ กำหนดเป็นกึ่งกลางพระนคร ให้สูงเท่าวัดพนัญเชิง เป็นที่ประดิษฐานพระศรีศากยมุนี และโปรดเกล้าฯ ให้พวกพราหมณ์

ตั้งบ้านเรือนสร้างเทวสถาน (โบสถ์พราหมณ์) และเสาชิงช้า ซึ่งถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ตามคติโบราณที่ทำให้บ้านเมืองมั่นคงขึ้นกลางพระนคร เพื่อให้เหมือนกับเมืองสำคัญแต่โบราณ จึงถือเป็นย่านใจเมืองที่มีสิ่งศักดิ์สิทธิ์เป็นที่เคารพนับถือของศาสนาพุทธและศาสนาพราหมณ์

พิธีโล้ชิงช้าของพวกรพราหมณ์ (พระราชพิธีตรียัมปวายและตรีปวาย) เป็นประเพณีวันขึ้นปีใหม่ของพราหมณ์เพื่อต้อนรับการเสด็จมาเยี่ยมโลกของพระอิศวรและพระนารายณ์ จัดขึ้นปีละ 2 ครั้งในเดือนยี่ ภายหลังเมื่อมีการตัดถนนมีการแห่พระยาอินทสิงห์เข้าเป็นกระบวนยาวเหยียดจากพระบรมมหาราชวังมาทางถนนสนามไชย ถนนเจริญกรุง ถนนมหาไชย เลี้ยวเข้าถนนบำรุงเมืองมาทางเสาชิงช้า ในอดีตพิธีโล้ชิงช้านี้เป็นพิธีใหญ่โตมโหฬารครั้งหนึ่งในกรุงเทพมหานคร มีผู้คนมาชมสนุกสนานโล้ชิงช้ากันเป็นจำนวนมาก (ส. พลายน้อย, 2525, เทพชู ทับทอง, 2545, ปราณี กล่ำส้ม, 2545 และ กุศล เอี่ยมอรุณ, 2546)

สรุปและวิจารณ์

ลานโล้ในกรุงเทพฯ ยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น มีเพียง 2 แห่ง คือ สนามหลวง และลานรอบเสาชิงช้า โดยสรุปปัจจัยที่มีผลไม่มีผลต่อการเกิดลานโล้ในกรุงเทพฯ ในยุคนี้ได้ดังนี้

ปัจจัยด้านกายภาพ ในระยะรัตนโกสินทร์ตอนต้น กรุงเทพฯ มีอาณาบริเวณที่เจริญเพียงอยู่ในเขตกำแพงพระนครเป็นส่วนใหญ่ ความหนาแน่นของบ้านเรือนมีแต่เฉพาะริมแม่น้ำลำคลอง ทั้งยังมีสภาพเป็นสวน ท้องไร่ท้องนาและที่รกร้างว่างเปล่า สภาพ “ความเป็นเมือง” มีได้หนาแน่นมาก บ้านเรือนเป็นบ้านไม้ยกใต้ถุนสูง มีความโปร่งโล่ง มีพื้นที่เกษตรกรรมและที่รกร้างแทรกอยู่ทั่วไป ต่างจากสภาพเมืองในยุโรปซึ่งมีความหนาแน่น ประกอบไปด้วยอาคารที่มีความทึบตันเพื่อปกป้องจากสภาพอากาศที่หนาวเย็น พื้นที่เปิดโล่งเพื่อการรวมตัวและประกอบกิจกรรมของประชากรจึงเป็นสิ่งจำเป็น ปัจจัยด้านกายภาพจึงไม่ใช่ปัจจัยสนับสนุนการเกิดลานโล้ในกรุงเทพฯ

ปัจจัยด้านการเมือง การปกครองด้วยระบบสมบูรณาญาสิทธิราช มีพระมหากษัตริย์ทรงเป็นประมุข ประชาชนไม่มีกิจกรรมทางการเมืองใด ๆ ที่ต้องใช้พื้นที่สาธารณะในเมือง ต่างจากอารยธรรมตะวันตก เช่น กรีก และโรมัน ซึ่งใช้โอเกราและฟอรัม เป็นที่ชุมนุมเพื่อฟังคำปราศรัยทางการเมืองของผู้ปกครอง แสดงความคิดเห็น และลงประชามติในประเด็นด้านการเมืองการปกครองต่าง ๆ ปัจจัยนี้จึงไม่ใช่ปัจจัยสนับสนุนการเกิดลานโล้ในกรุงเทพมหานคร

ปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรม ในระดับชุมชน การประกอบกิจกรรมในชีวิตประจำวัน ด้านการศึกษา การแลกเปลี่ยนข่าวสาร กิจกรรมทางสังคม ประเพณีและวัฒนธรรมส่วนใหญ่เกิดขึ้น

ภายในวัด ซึ่งเป็นศูนย์กลางชุมชน

ในระดับ “เมือง” พบว่ามีพื้นที่เปิดโล่ง 2 แห่งสำหรับประกอบกิจกรรมเป็นครั้งคราว คือ สนามหลวง และบริเวณรอบ ๆ เสาชิงช้า โดยสนามหลวงเป็นที่จัดงานพระบรมศพ ด้วยทำเลที่ตั้งอยู่ใกล้พระบรมมหาราชวัง และมีพื้นที่กว้างขวางเพียงพอ กิจกรรมที่เกิดขึ้นเป็นกิจกรรมทางศาสนา และกิจกรรมมหรสพความบันเทิงตามประเพณี สำหรับเสาชิงช้ามีทำเลที่ตั้งเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อเรื่ององค์ประกอบของย่านใจกลางเมือง และเป็นที่ประกอบพิธีโล้ชิงช้าในศาสนาพราหมณ์ ปัจจัยที่ก่อให้เกิดการใช้งานที่โล่งทั้งสองเกี่ยวเนื่องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ และความเชื่อทางศาสนา ปัจจัยด้านสังคม (พระมหากษัตริย์คือองค์ผู้ปกครองสูงสุด เป็นผู้กำหนดการใช้งานพื้นที่ในเมือง) และปัจจัยด้านวัฒนธรรม (ความเชื่อทางศาสนา) จึงเป็นปัจจัยหลักของการเกิดลานโล่งในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น

ปัจจัยด้านเศรษฐกิจ แหล่งแลกเปลี่ยนสินค้าเกิดขึ้นในพื้นที่เฉพาะคือตลาด ส่วนใหญ่เป็นตลาดน้ำ โดยเฉพาะปากคลอง/แม่น้ำ หรือจุดที่มีชุมชนหนาแน่น ตลาดบดตั้งอยู่ในแหล่งชุมชนเช่นกัน ต่างจากสภาพเมืองในยุโรปซึ่งมีความหนาแน่นดังที่กล่าวแล้ว จึงต้องการที่โล่งเพื่อเป็นที่ค้าขาย/แลกเปลี่ยนสินค้า (ซึ่งใช้งานสำหรับกิจกรรมอื่น ๆ เมื่อไม่มีการติดตลาดด้วย) ปัจจัยด้านเศรษฐกิจจึงไม่ใช่ปัจจัยสนับสนุนการเกิดลานโล่งในกรุงเทพฯ

แม้ว่าปัจจัยด้านสังคมและวัฒนธรรมจะเป็นปัจจัยหลักของการ “ใช้งาน” ลานโล่งในยุครัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่มีข้อสังเกตว่าพื้นที่ที่รองรับกิจกรรมของประชากรในลานโล่งทั้งสองนั้นมิได้เป็นสิ่งที่มีการ “วางแผน” หรือ “มีการจัดสรร” มาแต่ต้น เป็นเพียง “ผลที่เกิดขึ้น” จากการจัดกิจกรรมทางศาสนาและประเพณีสำหรับราชสำนักเท่านั้น ส่วนประชาชนจะใช้พื้นที่จัดกิจกรรมเหล่านี้ตามลานวัด สำหรับสนามหลวง “เป็นเพียงทุ่งโล่งอยู่ระหว่างวังหลวงกับวังหน้า” ส่วนพื้นที่รอบ ๆ เสาชิงช้าก็มิได้มีการจัดสรรไว้รองรับการรวมตัวของผู้มาชุมนุมดูการประกอบพิธีอย่างเป็นทางการแต่อย่างใด

ลานโล่งในเมืองมิได้มีความจำเป็นต่อวิถีชีวิตของคนไทยสมัยก่อน เพราะสภาพแวดล้อมทางกายภาพของกรุงเทพฯ ในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นนั้นแทบไม่มีความแตกต่างระหว่างเมืองและชนบท ผู้คนใช้ชีวิตอยู่ใกล้ธรรมชาติ ที่โล่งมีมากมายจนเป็นสิ่งที่คนไทยมิได้ให้ความสำคัญเป็นพิเศษ ศูนย์กลางระดับชุมชนที่ใช้ประกอบกิจกรรมทางสังคมและวัฒนธรรมเป็นประจำคือวัด ลานโล่งจึงมิใช่องค์ประกอบดั้งเดิมของกรุงเทพฯ สาเหตุดังกล่าวมีผลให้การพัฒนาเมืองในยุคหลังไม่ได้ให้ความสำคัญกับที่โล่งประเภทนี้ การพัฒนาเมืองจึงเน้นไปที่สิ่งก่อสร้าง อย่างไรก็ดีปัจจัยที่

ทำให้เกิดลานโล่ง ตลอดจนรูปแบบของลานในยุคต่อมาจะเปลี่ยนแปลงไปหรือไม่อย่างไร เป็นเรื่องที่ควรศึกษาต่อไปเพื่อให้เกิดความเข้าใจวิวัฒนาการของลานโล่งในกรุงเทพมหานคร

กิตติกรรมประกาศ

ขอขอบคุณสถาบันวิจัยและพัฒนาแห่งมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ผู้สนับสนุนทุนวิจัย

เอกสารอ้างอิง

- กฤษณา สินไชย. (2525). 200 ปีการศึกษาไทย ลำดับเหตุการณ์ที่สำคัญ. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- กุศล เอี่ยมอรุณ. (2546). เดินถนนชมย่านเก่า. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์สารคดี.
- จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. (2534). องค์ประกอบทางกายภาพกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ชาติ ศิลปรัตน์. (2533). การสร้างบ้านแปลงเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (2325-2395). กรุงเทพมหานคร: มปป.
- เทพฐ ทับทอง. (2519). กรุงเทพฯ สมัยคุณปู่. กรุงเทพมหานคร: อักษรบัณฑิต.
- _____. (2520). กรุงเทพฯ ในอดีต. กรุงเทพมหานคร: อักษรบัณฑิต.
- _____. (2539). ภาพถ่ายประวัติศาสตร์ กรุงเทพฯ ย้อนยุค. กรุงเทพมหานคร: วัชรินทร์การพิมพ์.
- _____. (2545). อนุทินกรุงเทพฯ ภาพแห่งความทรงจำ. กรุงเทพมหานคร: ปิรามิด.
- นิพนธ์ ทวีกาญจน์. (2529). ประวัติศาสตร์ศิลป์ สมัยก่อนประวัติศาสตร์ เมโสโพลีเทเมีย กรีก โรมัน. กรุงเทพมหานคร: โอ.เอส. พรินติ้งเฮาส์.
- ปรางค์ กล้าส้ม. (2545). ย่านเก่าในกรุงเทพฯ. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- ปริดาพนธ์ บัณฑิตยานนท์. (มปป.). “ลานพลาซ่าเอนกประสงค์ชุมชน” ใน *Landscape* (2) (หน้า 70-77) กรุงเทพมหานคร: มปป.
- รัชนิกร เศรษฐ. (2532). โครงสร้างสังคมและวัฒนธรรมไทย. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- วัลลภา รุ่งศิริแสงรัตน์. (2547). บรรพบุรุษไทย: สมัยรัตนโกสินทร์ยุคใหม่. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ส. พลายน้อย. (2525). เล่าเรื่องบางกอก, สมโภชน์กรุงรัตนโกสินทร์ 200 ปี. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: บำรุงสาส์น.
- _____. (2543). วันก่อนคืนเก่า. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์คำ.
- สราวุธ ฉัตรเดชา. (2543). การใช้ประโยชน์พื้นที่โล่งในย่านพาณิชย์กรรมของกรุงเทพมหานคร กรณีศึกษาบริเวณถนนสาทร-สีลม-สุรวงศ์. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สร้อยสุข พงษ์พล. (มปป.). “แนวทางการเพิ่มพื้นที่สีเขียวในกรุงเทพมหานคร”. <http://www.bma-cpd.go.th/files/admin/greenareacriteria.pdf>, 16 กันยายน 2550.
- สังเกต คล้ายปิกนี. (2520). กรีซ. กรุงเทพมหานคร: นูรพาสาส์น.
- สุภัทรา อรุณกุลชัย และคณะ. (2542). มรดกอารยธรรมโลก. กรุงเทพมหานคร: เท็กซ์ แอนด์ เจอนัล พับลิเคชั่น.

- สุเมธ ชุมสาย ณ อยุธยา. (2529). **น้ำ บ่อเกิดแห่งวัฒนธรรมไทย**. กรุงเทพมหานคร: ไทยวัฒนาพานิช.
- อภิชัย กาบทอง. (2542). กระบวนการเปลี่ยนแปลงขององค์ประกอบชุมชนในกรุงรัตนโกสินทร์: กรณีศึกษาย่าน **บางลำพู**. วิทยานิพนธ์การวางแผนภาคและเมืองมหาบัณฑิต คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- อลิสรา มีนะกนิษฐ. (2546). “วิวัฒนาการของลานโล่งในเมืองในอารยธรรมตะวันตก: ยุโรปและสหรัฐอเมริกา”. **เอกสารคำสอนวิชาลานโล่งในเมือง (007565)**. ภาควิชาพืชสวน คณะเกษตร มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.
- _____. (2550). “ประเภทของลานโล่งในกรุงเทพมหานคร จำแนกตามตำแหน่งที่ตั้ง”. **วิทยาสารเกษตรศาสตร์ (สังคม)** 28(3): 333-341.
- อธยา โกมลกาญจน. (มปป.). **ประวัติศาสตร์กรีก-โรมัน**.
- อธยา โกมลกาญจน. ประภัศร บุญประเสริฐ. และศิวพร ชัยประสิทธิ์กุล. (มปป.). **ประวัติศาสตร์อารยธรรมโลก**.
- Bowra, C. M. and the Editor of TIME-LIFE Books. (1970). **The Classical Greece**. USA: Time Inc.
- Burrell, R. (1991). **The Romans**. Oxford: Oxford University Press.
- Carr, S., F. Mark, L. G. Revlin, and A. M. Stone. (1992). **Public Space**. New York, New York: Cambridge University Press.
- Marcus, Clare Cooper. and Francis, Carolyn. (1990). **People Places**. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Morris, A. E. J. (1994). **History of Urban Form before the Industrial Revolutions**. 3rd ed. New York: John Wiley & Sons, Inc.
- Mumford, L. (1961). **The City in History**. New York: A Harbinger Book.
- Pregill, P. and N. Volkman. (1993). **Landscapes in History**. New York: Van Nostrand Reinhold.